

HAL
open science

Η Αμαθούντα στη δοκιμασία της αρχαιολογίας

Anna Cannavò

► **To cite this version:**

Anna Cannavò. Η Αμαθούντα στη δοκιμασία της αρχαιολογίας. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 2021, 135, pp.78-91. <hal-03349167>

HAL Id: hal-03349167

<https://hal.science/hal-03349167>

Submitted on 8 Apr 2022

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire HAL, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

01

Άποψη του ιερού, με τα δύο
κολοσσιαία λίθινα αγγεία, και,
σε δεύτερο πλάνο, η
αναστηλωμένη κρηπίδα του
ναού, 2014. Φωτ.: Α. Capanò /
EFA (Φωτογραφικό αρχείο,
N825-432).

Η ΑΜΑΘΟΥΝΤΑ

ΣΤΗ ΔΟΚΙΜΑΣΙΑ
ΤΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Έπειτα από αιώνες εγκατάλειψης, ο οικισμός της Αμαθούντας (αρχές της 1ης χιλιετίας π.Χ.) οργανώθηκε γύρω από μια ακρόπολη, με το ιερό της Μεγάλης Θεάς στην κορυφή της και το βασιλικό ανάκτορο χτισμένο στα μισά του λόφου. Κυρίαρχη γλώσσα φαίνεται πώς ήταν η ετεοκυπριακή, χαρακτηριστική της Αμαθούντας κατά την Κλασική περίοδο. Γιατί η γλώσσα αυτή επιβίωσε μόνο στην Αμαθούντα; Είναι άραγε οι «ανυπότακτοι» Αμαθούσιοι οι απόγονοι του προελληνικού πληθυσμού του νησιού;

Η ΑΜΑΘΟΥΝΤΑ ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΑΚΤΗ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ της Κύπρου, περίπου δέκα χιλιόμετρα ανατολικά της Λεμεσού. Η θέση κατοικήθηκε από τις αρχές της 1ης χιλιετίας π.Χ. έως τα τέλη της Ύστερης Αρχαιότητας (περ. τέλη του 7ου αι. μ.Χ.). Κατά την περίοδο που —σύμφωνα με την κρατούσα ορολογία της αρχαιολογίας της ανατολικής Μεσογείου— ονομάζεται Εποχή του Σιδήρου (11ος–4ος αι. π.Χ.), η Αμαθούντα αποτελεί έδρα βασιλείου, ενός από τα δέκα περίπου βασίλεια που έχουν επιβεβαιωθεί για την εποχή εκείνη στο νησί¹.

Η περιοχή σε καμία περίπτωση δεν ήταν ακατοίκητη πριν από την 1η χιλιετία π.Χ. Την περίοδο από το 1988 έως το 1992 πραγματοποιήθηκε πεζή μια επιφανειακή έρευνα, με επικεφαλής την Catherine Petit-Aupert και με στόχο να γνωρίσουμε καλύτερα την ενδοχώρα της Αμαθούντας, αλλά και να διακρίνουμε τις φάσεις κατοίκισής της. Στο πλαίσιο αυτής της έρευνας, καλύφθηκε μια έκταση περίπου 27 τ.χλμ., που μοιράζεται σήμερα μεταξύ των κοινοτήτων του Αγίου Τύχωνα, του Αρμενοχωρίου, της Παρεκκλησιάς και του Πύργου. Ήρθαν στο φως ίχνη σημαντικής κατοίκησης της περιοχής κατά την Προϊστορική περίοδο² και, συγκεκριμένα, μέσω αυτής της έρευνας εντοπίστηκαν δύο θέσεις που στη συνέχεια ανασκάφθηκαν και έγιναν διάσημες, καθώς συγκαταλέγονται στις αρχαιότερες θέσεις του νησιού. Πρόκειται για τη θέση Παρεκκλησιά–Σιλλουρόκαμπος, που χρονολογείται στην Προκεραμική Νεολιθική περίοδο (μεταξύ 8400 και 7000 π.Χ.) και

ανασκάφηκε από το 1992 έως το 2004 από μια γαλλική αποστολή με τον τίτλο «Νεολιθικοποίηση», υπό τη διεύθυνση του Jean Guilaine³, και για τη θέση Άγιος Τύχωνας–Κλήμονας, που ανασκάφηκε την περίοδο 2011–2016 από την ίδια αποστολή υπό τη διεύθυνση των François Briois και Jean-Denis Vigne και η οποία θεωρείται έτι παλαιότερη (9100–8600 π.Χ.).

Μετά την πυκνή κατοίκηση της Νεολιθικής εποχής, η περιοχή υπήρξε πολύ αραιοκατοικημένη κατά τις περιόδους που ακολούθησαν: οι κυριότερες από τις εντοπισμένες θέσεις της Εποχής του Χαλκού βρίσκονται στο ανατολικό τμήμα της ζώνης που διερευνήθηκε. Στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού (16ος–12ος αι. π.Χ.), και ιδίως προς τα τέλη της, οι κύριες θέσεις της περιοχής είναι δύο εγκαταστάσεις με διοικητικό χαρακτήρα, η Καλαβασός–Άγιος Δημήτριος και το Μαρώνι–Βούρνες, οι οποίες βρίσκονται 20 με 25 χλμ. ανατολικά της Αμαθούντας. Συμπεραίνουμε, έτσι, ότι για μεγάλο χρονικό διάστημα η περιοχή της Αμαθούντας είχε εγκαταλειφθεί και οι κάτοικοι είχαν προτιμήσει την κοιλάδα του ποταμού Βασιλικού (όπου βρίσκονται οι δύο προαναφερθείσες θέσεις)⁴.

Με τη μετάβαση στην Εποχή του Σιδήρου (11ος αι. π.Χ.), η περιοχή της Αμαθούντας κατοικείται εκ νέου έπειτα από πολλούς αιώνες εγκατάλειψης. Ο νέος οικισμός οργανώνεται γύρω από μια ακρόπολη, η οποία δεσπόζει πάνω από τη θάλασσα και περιβάλλεται από νεκροπόλεις. Τα πρώτα αρχαιολογικά ίχνη είναι ταφικού χαρακτήρα. Ο τάφος 109 στη δυτική

02

νεκρόπολη, στην περιοχή που είναι γνωστή με το τοπωνύμιο *Διπλοστράτι*, χρονολογείται στις αρχές της Γεωμετρικής περιόδου (Κυπρο-γεωμετρική Ι, β' μισό του 11ου αι. π.Χ.), και φαίνεται να ανήκει σε κάποιο μέλος της τοπικής αριστοκρατίας⁵. Ένας αποθέτης κεραμικής, ο οποίος βρέθηκε στη ζώνη που θα καταληφθεί αργότερα από το βασιλικό ανάκτορο, περιλαμβάνει υλικό ταφικού τύπου, που χρονολογείται μεν στην Κυπρο-γεωμετρική Ι, αλλά συγκεντρώθηκε και αποτέθηκε στην Κυπρο-γεωμετρική ΙΙΙ (9ος–8ος αι. π.Χ.)⁶. Τέλος, ένας τάφος στην κορυφή της ακρόπολης, ο οποίος — κάποιους αιώνες αργότερα, κατά την Αρχαϊκή εποχή — θα αποτελέσει αντικείμενο λατρείας εντός του ιερού της Μεγάλης Θεάς, θα μπορούσε να ανήκει στην ίδια περίοδο. Μπορούμε ακόμη να υποθέσουμε ότι η κεραμική του αποθέτη του ανακτόρου προέρχεται από αυτόν τον τάφο, για τον οποίο μάλιστα έχει διατυπωθεί μια γοητευτική υπόθεση: ότι ανήκει στη θεοποιημένη ηρώιδα Αριάδνη–Αφροδίτη που αναφέρεται σε τοπικό ιστορικό κείμενο το οποίο μας παραδίδει ο Πλούταρχος⁷.

Εφόσον υπάρχουν νεκροί, είναι προφανές ότι υπήρχαν και ζωντανοί, παρόλο που δεν έχουμε κανένα ίχνος τους από εκείνες τις μακρινές εποχές. Μόνο από τα τέλη του 9ου αιώνος π.Χ. (Κυπρο-γεωμετρική ΙΙΙ) μπορούμε να τεκμηριώσουμε την ύπαρξη μιας σημαντικής διοικητικής και οικονομικής δομής, που βρίσκεται στο μέσον της κλιτύος της ακρόπολης, και η οποία έχει ταυτιστεί με το βασιλικό ανάκτορο. Από τον 8ο αι-

02

Αεροφωτογραφία της περιοχής της Αμαθούντας από τα δυτικά, 1991. Φωτ.: P. Aupert / EFA (Φωτογραφικό αρχείο, Υ.1530).

03

Ειδώλιο από οφίτη σε σχήμα κεφαλής γάτας από τον Σίλλουρόκαμπο, 9η χιλ. π.Χ., Λευκωσία, Κυπριακό Μουσείο, 5038/97. Φωτ.: Ph. Collet / EFA (Φωτογραφικό αρχείο, C790-009).

04

Μαρμάρινη κεφαλή Αφροδίτης που αποκαλύφθηκε κοντά στο βόρειο τείχος, β' μισό του 2ου αι. π.Χ., Λεμεσός, ΑΜ 2738. Φωτ.: Ph. Collet / EFA (Φωτογραφικό αρχείο, C806-021Α).

03

04

ώνα, μάλιστα, το ιερό της ακρόπολης αρχίζει να συγκεντρώνει προσκυνητές και η πόλη αναπτύσσεται σταδιακά γύρω από τους δύο αυτούς πόλους.

Οι εργασίες της γαλλικής αρχαιολογικής αποστολής, υπό την αιγίδα της Γαλλικής Σχολής Αθηνών και του γαλλικού Υπουργείου Εξωτερικών (Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères), αφορούν —από το 1975 και μετά— ολόκληρη την αρχαία πόλη και τη γύρω περιοχή της⁸. Οι εργασίες αυτές πραγματοποιούνται σε στενή συνεργασία με το Τμήμα Αρχαιοτήτων της Κύπρου, το οποίο έχει επίσης ανασκάψει πολλά μνημεία στην Αμαθούντα (στο πλαίσιο συστηματικών αλλά και σωστικών ανασκαφών) και το οποίο είναι υπεύθυνο για την προστασία και την ανάδειξη του χώρου. Τα αποτελέσματα που περιγράφουμε είναι επομένως ο καρπός συλλογικής προσπάθειας και συνεργασίας, στην οποία έχουν συμβάλει πολλές γενιές αρχαιολόγων και ιστορικών από διάφορες χώρες (Γαλλία, Κύπρος, Βέλγιο, Ελβετία, Καναδάς κ.ά.).

Η ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΑΜΑΘΟΥΝΤΑΣ

Το αστικό κέντρο είναι δομημένο γύρω από μια ακρόπολη —σε υψόμετρο περίπου 90 μ. από το επίπεδο της θάλασσας— το «Κάστρος» κατά την τοπωνυμία της περιοχής. Οι πλαγιές είναι απόκρημνες στα βόρεια, τα δυτικά και τα ανατολικά, επομένως η πρόσβαση γίνεται κυρίως από τα νότια. Στην κορυφή της ακρόπολης βρίσκεται το ιερό της Μεγάλης Θεάς (η οποία ταυτίζεται με την Αφροδίτη), ενώ στη μέση της κλιτύς είναι χτισμένο το βασιλικό ανάκτορο. Ο τομέας της Κάτω Πόλης («Παλιά Λεμεσός»), στα ανατολικά της ακρόπολης, είναι χτισμένος με ελαφρά ανηφορική κλίση προς τα βόρεια. Έχει ερευνηθεί μόνο το νότιο τμήμα του: αποκαλύφθηκε μια αγορά, που ήταν σε χρήση από την Ελληνιστική περίοδο, και μια μεγάλη συνοικία με κατοικίες από την Αυτοκρατορική εποχή και την Ύστερη Αρχαιότητα. Πιο έξω από τη σημερινή ακτογραμμή έχει εντοπιστεί μια λιμενική κατασκευή που είναι τώρα βυθισμένη. Οι νεκροπόλεις εκτείνονται, στα ανατολικά, στις νότιες κλιτύς του λόφου «Βίκλες», στα δυτικά, στις νότιες κλιτύς του λόφου «Άνεμος», αλλά και πολύ πιο πέρα, προς την πόλη της Λεμεσού. Οι γνώσεις μας είναι πολύ πιο ασαφείς όσον αφορά την έκταση της βόρειας νεκρόπολης, που δεν έχει ανασκαφεί.

Για την περιγραφή της πόλης⁹ πρέπει να ξεκινήσουμε από ψηλά, από την ακρόπολη, και να κατηφορίσουμε στην Κάτω Πόλη και το λιμάνι, αφού περάσουμε από το τείχος. Μπορούμε έτσι να παρακολουθήσουμε τις φάσεις κατοίκησης της θέσης, από την αρχαιότερη έως την πιο πρόσφατη, δεδομένου ότι τα πρώτα ίχνη έχουν εντοπιστεί, όπως είδαμε, στην ακρόπολη, και πιο συγκεκριμένα στο επίπεδο του ανακτόρου.

Στο βόρειο τμήμα του ανεσκαμμένου τομέα βρέθηκε εξάλλου, όπως προαναφέρθηκε, ο αποθέτης κεραμικής ταφικής προέλευσης, που χρονολογείται στον 11ο αιώνα π.Χ. Η πρώτη φάση κατασκευής του ίδιου του κτίσματος, από το οποίο μόνο ένα μικρό τμήμα έχει έρθει στο φως μέχρι σήμερα, ανάγεται γύρω στα τέλη του 9ου και τις αρχές του 8ου αιώνα π.Χ.¹⁰. Είναι γνωστές πολλές επεμβάσεις στη διαρρύθμιση του ανακτόρου: η σημαντικότερη τοποθετείται μετά τις αρχές του 5ου αιώνα π.Χ., δηλαδή μετά την πολιορκία του Ονήσιλου. Ο Ηρόδοτος μας αφηγείται την ιστορία¹¹: η Αμαθούντα αρνείται να συνταχθεί με τα υπόλοιπα κυπριακά βασίλεια στην εξέγερση εναντίον των Περσών και για τον λόγο αυτό πολιορκείται από τον βασιλιά της Σαλαμίνας Ονήσιλο, που ήταν επικεφαλής της εξέγερσης. Ο Ονήσιλος τελικά φονεύεται και αποκεφαλίζεται από τους Αμαθούσιους, οι οποίοι μάλιστα κρεμάνε το κεφάλι του στο τείχος της πόλης. Όμως, υπακούοντας σε έναν χρησμό, θα του αποδώσουν στη συνέχεια τιμές ήρωα¹². Με την πολιορκία του Ονήσιλου συνδέονται πολλές καταστροφές και ανακατατάξεις που έγιναν εκείνη την εποχή, τόσο στο ανάκτορο όσο και μέσα στο ιερό.

Το ανάκτορο χαρακτηρίζεται από πλούσιο και εκλεπτυσμένο υλικό: γλυπτά από πέτρα και από πηλό, χρυσά κοσμήματα, θυμιατήρια, λεπτή κεραμική εισηγμένη από την Ελλάδα και πολλοί αμφορείς —βρισκόμαστε προφανώς σε έναν χώρο αποθήκευσης, όπως φαίνεται από τους πίθους που βρέθηκαν κατά χώραν σε διάφορα δωμάτια του ανακτόρου. Οι ανασκαφές του ανακτόρου ξεκίνησαν το 1975 και συνεχίστηκαν, με αρκετές διακοπές, μέχρι το 2014, οι πιο πρόσφατες υπό τη διεύθυνση των Thierry Petit, Isabelle Tassignon, Béatrice Blandin και Aurélie Carbillet.

Το ανάκτορο βρίσκεται σε στρατηγική θέση στη μέση της κλιτύς της ακρόπολης και η τοπογραφική του σχέση με το ιερό της κορυφής είναι προφανής. Το ιερό αυτό¹³ είναι πόλος έλξης τουλάχιστον από τον 8ο αιώνα π.Χ.: έχει ποικίλες λατρευτικές εγκαταστάσεις, αλλά όχι μνημειακή αρχιτεκτονική, όπως συμβαίνει σε όλα τα κυπριακά ιερά της Εποχής του Σιδήρου. Εκτός από τον λεγόμενο τάφο της Αριάδνης-Αφροδίτης που αναφέραμε παραπάνω, η λατρεία του οποίου ξεκινά από την Αρχαϊκή περίοδο (8ος-6ος αι. π.Χ.), ήρθε επίσης στο φως ένας χώρος θυσιών στα νότια, καθώς και άλλοι αναθηματικοί αποθέτες. Το μνημειακότερο στοιχείο του ιερού είναι αναμφίβολα τα δύο κολοσσιαία λίθινα αγγεία: το ένα, που ήταν ακέραιο και ορατό στην επιφάνεια του εδάφους ανά τους αιώνες, πήρε τον δρόμο για το Λούβρο το 1865 —στον αρχαιολογικό χώρο υπάρχει σήμερα ένα ακριβές αντίγραφο του— ενώ το δεύτερο, που σωζόταν σε θραύσματα, αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών που έγιναν από το

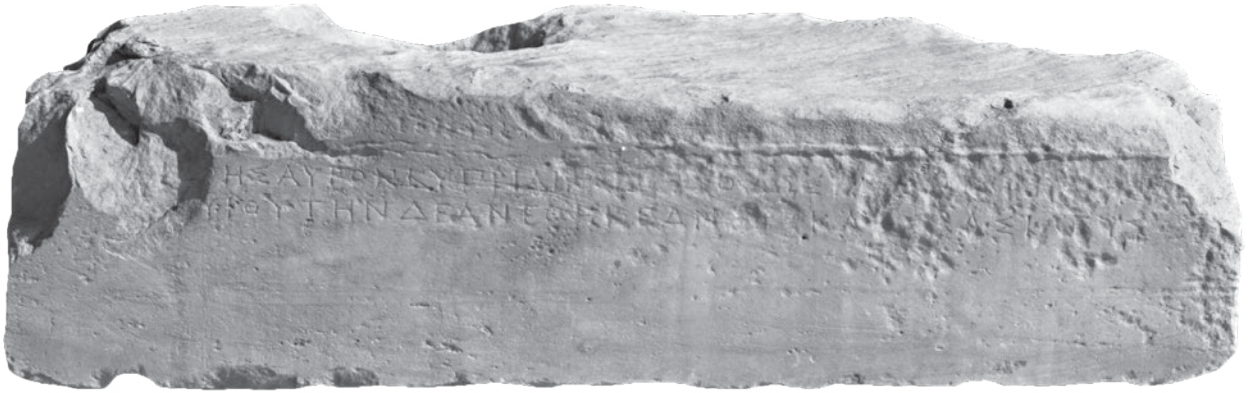
05

Αναθηματική επιγραφή του βασιλιά Ανδροκλή στη θεά Κυπρία. Φωτ.: A. Hermary / EFA (Φωτογραφικό αρχείο, R1021-013).

06

Αποψη του δωματίου III του ανακτόρου, με τις βάσεις των πίθων κατά χώραν, 1976. Φωτ.: P. Aupert / EFA (Φωτογραφικό αρχείο, Y81).

05

06

07

1976 μέχρι το 1996 υπό τη διεύθυνση του Antoine Hermary.

Το ιερό γνώρισε μια φάση αναδιοργάνωσης κατά την Ελληνιστική περίοδο, με την κατασκευή μιας δωρικής στοάς, κυρίως όμως κατά την Αυτοκρατορική περίοδο, οπότε και οικοδομήθηκε (στα τέλη του 1ου αι. μ.Χ.) ένας ναός από ασβεστόλιθο με κιονόκρανα του λεγόμενου «ναβαταϊκού» ρυθμού¹⁴. Στην Ύστερη Αρχαιότητα (στα τέλη του 6ου αι. μ.Χ.) ο ναός διαλύθηκε και στη θέση του χτίστηκε μια μικρή βασιλική που χρησιμοποιούσε εν μέρει τους δόμους του αρχαίου ναού. Στο πολύχρωμο δάπεδο της βασιλικής που έχει κατασκευαστεί με την τεχνική *opus sectile* βρέθηκαν μαρμαρίνες πλάκες με επιπεδόγλυφη διακόσμηση, οι οποίες κοσμούσαν άλλοτε τον ναό. Αρκετά προσκτίσματα και μια μεγάλη ανοιχτή αυλή (αίθριο) συμπληρώνουν το συγκρότημα. Κατά την Ύστερη Αρχαιότητα κατασκευάστηκαν στην πόλη αρκετές ακόμη βασιλικές, μεταξύ των οποίων και η βασιλική που είναι αφιερωμένη στον Άγιο Τύχωνα, δεύτερο επίσκοπο Αμαθούντος¹⁵.

Καθ' όλη την προχριστιανική ιστορία του, το ιερό της ακρόπολης είναι αφιερωμένο στη Μεγάλη Θεά της Αμαθούντας, η οποία ταυτίστηκε με την Αφροδίτη το αργότερο στα τέλη της Κλασικής περιόδου. Απεικονίζεται σε διάφορες μορφές. Στην Αρχαϊκή περίοδο υιοθετεί ενίοτε τα χαρακτηριστικά της αιγυπτιακής θεάς Αθώρ, ιδίως στις λεγόμενες «αθωρικές» στήλες: μας είναι γνωστά πολλά παραδείγματα, τα οποία προέρχονται και από το ανάκτορο και από το ιερό¹⁶. Παριστάνεται

07

Τμήμα αμφορέα που βρέθηκε στο ιερό της Αφροδίτης, με συλλαβική επιγραφή, α' μισό του 7ου αι. π.Χ., Λεμεσός, AM 1554. Φωτ.: Ph. Collet / EFA (Φωτογραφικό αρχείο, Υ.1119).

08

Πολύχρωμο αθωρικό κιονόκρανο από ασβεστόλιθο, αρχές 5ου αι. π.Χ., Λεμεσός, AM 805. Φωτ.: Ph. Collet / EFA (Φωτογραφικό αρχείο, Υ.1787).

09

Ειδώλιο της Ίσιδας από πηλό, Ελληνιστική περίοδος (2ος–1ος αι. π.Χ.), Λεμεσός, AM 894. Φωτ.: Ph. Collet / EFA (Φωτογραφικό αρχείο, Υ999).

08

09

επίσης ως Ασάρτη, θεότητα με καταγωγή από την Ανατολική Μεσόγειο, κυρίως με τη μορφή μικρών ειδωλίων από πηλό. Στα τέλη της Κλασικής περιόδου, ο τελευταίος βασιλιάς της Αμαθούντας, Ανδροκλής, προσφέρει αφιερώματα στη θεά αποκαλώντας την Αφροδίτη ή *Κυπρία* θεά. Οι αφιερωματικές επιγραφές είναι γραμμένες σε ελληνικό αλφάβητο, αλλά και στο κυπριακό συλλαβάριο και στην ετεοκυπριακή, μια τοπική γλώσσα που μαρτυρείται κυρίως στην Αμαθούντα και δεν έχει μέχρι σήμερα αποκρυπτογραφηθεί¹⁷.

Αν μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε ότι το ανάκτορο και το ιερό είναι οι πόλοι γύρω από τους οποίους ήταν διαρθρωμένος ο χώρος της ακρόπολης, δεν γνωρίζουμε ωστόσο πού βρίσκονταν οι κατοικημένες συνοικίες κατά την Εποχή του Σιδήρου. Ο τομέας της Κάτω Πόλης, στον οποίο θα μπορούσαμε υποθετικά να τις τοποθετήσουμε, μέχρι στιγμής δεν έχει δώσει κανένα εύρημα παλαιότερο της Ελληνιστικής περιόδου. Ο χώρος της αγοράς, ειδικότερα, άρχισε να χρησιμοποιείται και να αποκτά μνημειακότητα μόλις από την Ελληνιστική εποχή, και ακόμη περισσότερο από την Αυτοκρατορική εποχή¹⁸. Έστω και αν δεν μπορούμε να αποκλείσουμε ότι ο χώρος ήταν σε χρήση και σε παλαιότερες εποχές (ως χώρος εμπορικών συναλλαγών και, ενδεχομένως, συναθροίσεων), αυτή η ενδεχόμενη προ-ελληνιστική χρήση του δεν έχει αφήσει κανένα ίχνος. Από την αγορά της Αμαθούντας προέρχονται αρκετές γλυπτές αναπαραστάσεις του αιγυπτιακού θεού Μπες ή Βησά

— συμπεριλαμβανομένου ενός κολοσσιαίου αγάλματος που βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη— οι οποίες υποδηλώνουν την ύπαρξη σε κοντινή απόσταση κάποιου ιερού αφιερωμένου σε αυτήν τη θεότητα με τα αγριωπά χαρακτηριστικά που ήταν συνδεδεμένη με τη βασιλική εξουσία¹⁹.

Κατά την Ελληνιστική εποχή, όταν πια το βασίλειο της Αμαθούντας δεν υπήρχε και η πόλη αποτελούσε ένα κέντρο δευτερεύουσας σημασίας για το νησί, η αγορά απέκτησε μνημειακότητα και κοσμήθηκε με στοές, λουτρά, κρήνες, ενώ συνέχισε να τροποποιείται και να αναπροσαρμόζεται κατά τη διάρκεια της Αυτοκρατορικής εποχής και της Ύστερης Αρχαιότητας. Οι ανασκαφές της αγοράς που πραγματοποιήθηκαν από το Τμήμα Αρχαιοτήτων της Κύπρου υπό τη διεύθυνση του Μιχάλη Λουλλούπη, μεταξύ 1977 και 1991, αποκάλυψαν ένα μνημειακό συγκρότημα σχετικά περιορισμένο σε έκταση σε σύγκριση με άλλα κυπριακά παραδείγματα, στο Κούριο ή στη Νέα Πάφο, αλλά αρκετά πυκνό και διαρθρωμένο. Στα νοτιοδυτικά της αγοράς ανασκάφηκε — και πάλι από το Τμήμα Αρχαιοτήτων της Κύπρου, αυτή τη φορά υπό τη διεύθυνση του Παύλου Φλουρέντζου— μεταξύ 1991 και 2006, ένα ευρύτατο σύμπλεγμα κατοικιών των αυτοκρατορικών χρόνων και της Ύστερης Αρχαιότητας, στο οποίο βρέθηκαν και κάποια στοιχεία από την Ελληνιστική περίοδο, αλλά σε δεύτερη χρήση²⁰.

Στα νότια του τομέα της αγοράς και της Κάτω Πόλης, μια ζώνη χαμηλότερης στάθμης, που χωρίζεται από την ακτή με

10
Αεροφωτογραφία
της Κάτω Πόλης
της Αμαθούντας,
2017.
Φωτ.: L. Thély / EFA.

την τεχνητή ανύψωση του σύγχρονου παραλιακού δρόμου, ονομάζεται συμβατικά «εσωτερικό λιμάνι»: υποθέτουμε ότι το λιμάνι της πόλης την Εποχή του Σιδήρου, από το οποίο δεν έχει βρεθεί κανένα μνημειακό ίχνος, θα πρέπει να βρισκόταν σε αυτόν τον τομέα. Μια γεωμορφολογική έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2014–2015 από τον Antoine Chabrol έδειξε ότι στην πραγματικότητα η λεκάνη αυτή ήταν παράλια, ανοιχτή προς τη θάλασσα, και θα πρέπει να καλύφθηκε με άμμο, μετά (ή παράλληλα με) την κατασκευή του εξωτερικού λιμανιού, προς τα τέλη της Κλασικής εποχής. Η γεωφυσική διασκόπηση που πραγματοποιήθηκε την ίδια περίοδο από τον Christophe Benech έφερε στο φως κατασκευές, οι οποίες στη συνέχεια αποτέλεσαν αντικείμενο ανασκαφών από το 2014 μέχρι το 2018 υπό τη διεύθυνση του Ludovic Thély. Χρονολογούνται στην Αυτοκρατορική περίοδο και στην Ύστερη Αρχαιότητα, όταν αυτός ο χώρος, που τότε βρισκόταν ακόμη έξω από το νερό, αποτελούσε το σημείο επικοινωνίας της πόλης με τη θάλασσα²¹.

Η λεκάνη του «εσωτερικού λιμανιού» ασφαλώς δεν είχε κατασκευαστεί την Εποχή του Σιδήρου: περισσότερο από κανονικό λιμάνι, ήταν τότε κυρίως ένα αγκυροβόλι, χωρίς μόνιμες εγκαταστάσεις. Αυτού του είδους η διαμόρφωση πιθανολογείται και για άλλες παράκτιες πόλεις του νησιού την εποχή εκείνη, συγκεκριμένα για το Κίτιο (τη σημερινή Λάρνακα), αλλά και για τη Σαλαμίνα. Το λιμάνι χτίζεται μόλις στην αρχή της Ελληνιστικής περιόδου: σήμερα είναι καταποντισμένο, αλλά ορατό ανάλογα με τη μέρα, τον άνεμο και τα ρεύματα που έρχονται από τους λόφους της ακρόπολης ή από τις Βίκες. Η γαλλική αποστολή πραγματοποίησε ενάλιες ανασκαφές υπό τη διεύθυνση του Jean-Yves Empereur από το 1984 έως το 1986²². Οι ανασκαφές έδειξαν ότι το λιμάνι είχε χτιστεί στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ., στο πλαίσιο των συγκρούσεων μεταξύ των διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου για τον έλεγχο του νησιού. Η Αμαθούντα ήταν μια στρατηγική ναυτική βάση για τους Αντιγονίδες, που ήλεγχαν το νησί για ένα σύντομο διάστημα από το 306 ως το 295 π.Χ., οπότε και πέρασε οριστικά στην κυριαρχία των Λαγιδών²³. Ήδη την εποχή του βασιλείου, η Αμαθούντα ήταν μια σημαντική ναυτική δύναμη, όπως αναφέρουν αρχαίοι συγγραφείς (π.χ. Αρριανός, *Αλεξάνδρου ανάβασις* II, 22.2), δεν γνωρίζουμε όμως πού στεγαζόνταν τα πολεμικά πλοία των βασιλιάδων της Κλασικής εποχής.

Από την Αρχαϊκή εποχή και μετά, η πόλη περιβαλλόταν — τουλάχιστον εν μέρει — από τείχος. Η γαλλική αποστολή, υπό τη διεύθυνση του Pierre Aupert, ερευνήσε διάφορα τμήματα του τείχους: τη νοτιοδυτική πύλη με μια πλευρά του τείχους ακόμα ορατή στον αιγιαλό, το βόρειο τείχος, στο οποίο εφάπτεται μια συνοικία της Αυτοκρατορικής περιόδου και ένα ιερό της Αφροδίτης: σε αυτόν τον τομέα βρέθηκαν, μεταξύ άλλων, μια πολύ όμορφη μαρμάρινη κεφαλή της Αφροδίτης, και μια ενεπίγραφη χάλκινη πρόχους της Αυτοκρατορικής περιόδου που είναι αφιερωμένη στον Άδωνη²⁴. Ο Pierre Aupert, χωρίς να διενεργήσει εκτεταμένες ανασκαφές, αποτύπωσε τα στοιχεία που ήταν ήδη ορατά στην επιφάνεια και μελέτησε τον ανατολικό τομέα του τείχους, ο οποίος είναι λιγότερο γνωστός. Τέλος, ερευνήθηκε επίσης το μεσαίο τείχος της ακρόπολης, ένα εγκάρσιο τείχος ενισχυμένο με έξι πύργους, που είχε κατασκευαστεί στην Ύστερη Αρχαιότητα (6ος αι. μ.Χ.)

και παρέμενε ορατό και πριν από τις ανασκαφές. Σε κοντινή απόσταση βρέθηκε ένας σημαντικός αποθέτης αγαλαμιτιδίων από ππλό της Ελληνιστικής περιόδου, τα οποία αναπαριστούν ένα άλλο πρόσωπο της Μεγάλης Θεάς της ακρόπολης, αυτό της Ίσιδας²⁵.

Ορισμένα τμήματα του τείχους χρονολογούνται ήδη από την Αρχαϊκή περίοδο· επεμβάσεις στην οχύρωση έγιναν στη συνέχεια τόσο στην Κλασική εποχή όσο και στις αρχές της Ελληνιστικής εποχής. Με τις νέες πολιτικές συνθήκες που επικράτησαν με την κυριαρχία των Λαγιδών, το τείχος έπαψε να είναι χρήσιμο και συνεπώς σταμάτησε και η συντήρησή του. Αποκαταστάθηκε εν μέρει, κάπως βιαστικά, στα τέλη της Ύστερης Αρχαιότητας, για να αντιμετωπιστούν οι αραβικές επιδρομές στα μέσα του 7ου αιώνα μ.Χ., σε μια έσχατη προσπάθεια να προστατευτεί η πόλη και οι κάτοικοί της²⁶.

ΑΜΑΘΟΥΣΙΟΙ, ΟΙ ΑΝΥΠΟΤΑΚΤΟΙ ΚΥΠΡΙΟΙ;

Ποιοι ήταν, λοιπόν, οι κάτοικοι της πόλης της Αμαθούντας; Πρέπει να ξεκινήσουμε από τις —σπάνιες— ελληνικές πηγές για να μιλήσουμε για τους Ετεοκυπρίους, τους Αμαθουσίους και το μυστήριο που εξακολουθεί να περιβάλλει τη γλώσσα τους.

Ο Ψευδο-Σκύλαξ, συγγραφέας ενός *Περίπλου* της Μεσογείου που χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ., αναφέρει ότι οι Αμαθούσιοι θα πρέπει να ήταν αυτόχθονες, διακρίνοντάς τους έτσι τόσο από τους Έλληνες όσο και από τους Φοίνικες (και από τους βαρβάρους της ενδοχώρας)²⁷. Ο Θεόπομπος τους συνδέει με τον τοπικό ήρωα Κινύρα, ήδη γνωστό από τον Όμηρο, τον οποίο παρουσιάζει ως βασιλιά της Κύπρου: πρόκειται προφανώς για θεοποιημένη ηρωική μορφή ανατολικής προέλευσης²⁸. Ωστόσο, ο υλικός πολιτισμός δεν μας επιτρέπει να πούμε ότι οι Αμαθούσιοι διέφεραν από τους άλλους Κυπρίους: η κεραμική, η αρχιτεκτονική, τα ταφικά έθιμα, οι λατρείες, όλα φέρνουν την Αμαθούντα κοντά στις άλλες σύγχρονές της κυπριακές πόλεις. Υπάρχει όμως μια ιδιαιτερότητα: η γλώσσα.

Οι κυπριακές επιγραφές της Εποχής του Σιδήρου είναι κατά κύριο λόγο στα ελληνικά (ένας αριθμός κειμένων είναι στα φοινικικά), γραμμένες με το τοπικό συλλαβάριο. Ένα ποσοστό, μη αμελητέο, των γνωστών επιγραφών δεν είναι ερμηνεύσιμο με βάση την ελληνική γλώσσα, κυρίως επειδή το κείμενο είναι σύντομο ή δύσκολο και το νόημά του μας διαφεύγει. Ωστόσο, ένας μικρός αριθμός αυτών των επιγραφικών τεκμηρίων είναι, καταφανώς, γραμμένος σε μια γλώσσα που

δεν είναι η ελληνική. Μεταξύ αυτών των μη ελληνικών κειμένων, κάποια είναι γραμμένα σε μια γλώσσα που έχει αναγνωρίσιμα γραμματικά χαρακτηριστικά και την οποία ονομάζουμε συμβατικά «ετεοκυπριακή». Αυτή η νεότερη ονομασία αντιγράφει το ομηρικό «ετεοκρητικός» και σημαίνει «αληθινός Κύπριος». Το όνομα μεταφέρει λοιπόν μια υπόθεση: ότι δηλαδή αυτή η γλώσσα είναι άμεση απόγονος της γλώσσας που μιλούσαν στο νησί πριν από την άφιξη των Ελλήνων (στα τέλη της Εποχής του Χαλκού, γύρω στον 12ο αι. π.Χ.). Μολονότι διαθέτουμε στοιχεία για να την προσδιορίσουμε, η γλώσσα αυτή δεν έχει ακόμη αποκρυπτογραφηθεί: μπορούμε να διαβάσουμε τα κείμενα, τα οποία είναι γραμμένα με το ίδιο συλλαβάριο

που χρησιμοποιείται για τα ελληνικά (γνωρίζουμε επομένως τη φωνητική αξία των σημείων), αλλά δεν μπορούμε να καταλάβουμε το νόημα των όσων διαβάζουμε²⁹.

Η πλειονότητα των ετεοκυπριακών επιγραφών που μας είναι γνωστές προέρχονται από την Αμαθούντα και μεγάλος αριθμός τους χρονολογείται στα τέλη της Κλασικής περιόδου. Εντούτοις, η σχέση αυτή δεν είναι αποκλειστική: ορισμένες ετεοκυπριακές επιγραφές έχουν βρεθεί σε άλλες περιοχές του νησιού ή ακόμη και εκτός του νησιού. Ειδικότερα, οι αρχαιότερες επιγραφές προέρχονται από την Αμαθούντα αλλά και από θέσεις στα νοτιοδυτικά της Κύπρου, κυρίως από το Κούριο και την Πάφο. Επομένως, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι την Εποχή του Σιδήρου, η ετεοκυπριακή ήταν μια μειονοτική γλώσσα της Κύπρου, την οποία μιλούσαν και έγραφαν στο νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού³⁰.

Η ειδική σχέση ανάμεσα στην πόλη της Αμαθούντας και στην ετεοκυπριακή γλώσσα έγκειται στην αριθμητική υπεροχή των ετεοκυπριακών επιγραφών στον κατάλογο των επιγραφών της πόλης. Σύμφωνα με τα δεδομένα που διαθέτουμε, η κυρίαρχη γλώσσα στην Αμαθούντα φαίνεται πώς ήταν η ετεοκυπριακή, και όχι η ελληνική, ενώ στις άλλες κυπριακές θέσεις στις οποίες έχει διαπιστωθεί η χρήση της ετεοκυπριακής (Κούριο, Πάφος), η γλώσσα αυτή είναι ξεκάθαρα μειονοτική στις μαρτυρίες. Υπογραμμίζουμε άλλωστε ότι στις δίγλωσσες ελληνο-ετεοκυπριακές επιγραφές της Αμαθούντας (τρεις

11

Δάπεδο της βασιλικής της ακρόπολης, κατασκευασμένο με την τεχνική *opus sectile*.

Φωτ.: Ph. Collet / EFA
(Φωτογραφικό αρχείο, Υ.1440).

επίσημες επιγραφές του 4ου αι. π.Χ.), η ελληνική γλώσσα δεν γράφεται ποτέ με το τοπικό συλλαβάριο, αλλά πάντα με το αλφάβητο, γεγονός που την καθιστά ευθύς εξαρχής μια γλώσσα «ξένη» στην τοπική παράδοση.

Επιπλέον, ένας σημαντικός αριθμός των ετεοκυπριακών επιγραφών της Αμαθούντας χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ. Το πλήρες σύνταγμα δεν είναι μεγάλο³¹, δημιουργείται όμως η εντύπωση πως την εποχή εκείνη είχε γίνει μια ιδεολογικο-πολιτική επένδυση στη συγκεκριμένη γλώσσα. Ενδεχομένως η γλώσσα αυτή είχε προταχθεί επειδή θεωρείτο σημαίνον και διακριτό χαρακτηριστικό της Αμαθούντας. Η χρήση της σε ορισμένα νομίσματα και στις επίσημες επιγραφές, κυρίως τις βασιλικές, την καθιστά τη γλώσσα που υιοθετήθηκε από την εξουσία.

Μπορούμε συνεπώς να προτείνουμε την ακόλουθη διαδρομή: η ετεοκυπριακή, διαδεδομένη στα νοτιοδυτικά του νησιού, αναμφίβολα μειονοτική κατά την Αρχαϊκή περίοδο σε όλες τις υπόλοιπες περιοχές εκτός από την Αμαθούντα, εξελίσσεται σε γλώσσα χαρακτηριστική της Αμαθούντας κατά την Κλασική περίοδο, ίσως για λόγους κατά βάση πολιτικούς και ταυτοτικούς. Οι βασιλείς της Αμαθούντας, τους οποίους γνωρίζουμε σχεδόν αποκλειστικά από τα νομίσματα³², έχουν όλοι ελληνι-

κά ονόματα (πλνν του Απίπαλου [Απίπαλος] που βασιλεύσε τα έτη 370–360 π.Χ. και είχε φοινικικό όνομα)³³: δεν ξέρουμε επομένως ποιος πραγματικά μιλούσε τα ετεοκυπριακά και γιατί η γλώσσα αυτή επιβίωσε μόνο στην Αμαθούντα. Η σύνδεσή της με το προελληνικό παρελθόν του νησιού, παρόλο που είναι πιθανή, παραμένει υποθετική και αμφισβητείται έντονα από ορισμένους ερευνητές, οι οποίοι φτάνουν στο σημείο να αρνούνται τα ιστορικά, αρχαιολογικά και γλωσσολογικά δεδομένα που αποδεικνύουν την ύπαρξη της ετεοκυπριακής γλώσσας³⁴.

Είναι λοιπόν οι Αμαθούσιοι οι ανυπότακτοι Κύπριοι — για να θυμηθούμε τους αγαπημένους μας ανυπότακτους Γαλάτες³⁵; Αυτοί οι αυτόχθονες που μιλάνε ετεοκυπριακά είναι άραγε οι απόγονοι του προελληνικού πληθυσμού του νησιού; Η αρχαιολογία αδυνατεί να αποδείξει κάτι τέτοιο. Η συμβολή των εργασιών της γαλλικής αποστολής, των συναδέλφων από το Τμήμα Αρχαιοτήτων της Κύπρου και των πολλών συνεργατών τους, φοιτητών και ερευνητών, έγκειται στη σύνθεση μιας συνολικής εικόνας, κατά το δυνατόν ακριβέστερης και πλουσιότερης, όπου οι αποχρώσεις και η πολυπλοκότητα του πραγματικού υπερβαίνουν την απλούστευση των εθνοτικών και ταυτοτικών προσδιορισμών.

Σημειώσεις

- 1 Πρβλ. Άννα Σατράκη, *Κύπριοι βασιλείς από τον Κόσμο μέχρι το Νικοκρόντα: η πολιτειακή οργάνωση της αρχαίας Κύπρου από την Ύστερη Εποχή του Χαλκού μέχρι το τέλος της Κυπροκλασικής περιόδου με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα*, Πανεπιστήμιο Αθηνών – Φιλοσοφική Σχολή, Αθήνα 2012.
- 2 François Briois / Catherine Petit-Aupert / Pierre-Péchoux, *Histoire des campagnes d'Amathonte, I. L'occupation du sol au néolithique* (Études chypriotes, 16), École française d'Athènes, Αθήνα 2005.
- 3 Jean Guilaïne / François Briois / Jean-Denis Vigne, *Shillourokambos: un établissement néolithique pré-céramique à Chypre. Les fouilles du secteur 1*, Éditions Errance / École française d'Athènes, Παρίσι–Αθήνα 2011.
- 4 Maria Iacovou, «External and Internal Migrations during the 12th century BC. Setting the Stage for an Economically Successful Early Iron Age in Cyprus», στο Maria Iacovou (επιμ.), *Cyprus and the Aegean in the Early Iron Age: The Legacy of Nicolas Coldstream*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, Λευκωσία 2012, σ. 217–237.
- 5 Antoine Hermary / Maria Iacovou, «Amathous-Diplostrati Tomb 109», *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 1999, σ. 151–162.
- 6 Maria Iacovou, «Amathous: an Early Iron Age Polity in Cyprus. The Chronology of its Foundation», *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 2002, σ. 101–122.
- 7 Antoine Hermary, «La tombe du sanctuaire d'Aphrodite à Amathonte», *Report of the Department of Antiquities, Cyprus*, 1994, σ. 197–210.
- 8 Antoine Hermary, «1975–2014: l'apport des fouilles françaises d'Amathonte à l'archéologie chypriote», *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 44 (2014), σ. 75–91. Διαδικτυακή πρόσβαση: https://www.persee.fr/doc/cchyp_0761-8271_2014_num_44_1_1540.
- 9 Pierre Aupert (επιμ.), *Guide d'Amathonte* (Sites et monuments, 15), A.G. Leventis Foundation / École française d'Athènes, Αθήνα 1996. Διαδικτυακή πρόσβαση: https://cefael.efa.gr/detail.php?site_id=1&actionID=page&serie_id=SitMon&volume_number=15&issue_number=0&page_number=5&page_type=1.
- 10 Laurence Alpe / Thierry Petit / Gilles Velho, «Sondage stratigraphique au palais d'Amathonte en 1997. Nature et chronologie du premier état», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 131 (2007), σ. 1–35. Διαδικτυακή πρόσβαση: <https://doi.org/10.3406/bch.2007.7454>.
- 11 Βιβλίο Ε', 104 και 114.
- 12 Sabine Fourrier, «Êtres hybrides du répertoire chypriote archaïque: les figures de Bès et d'Hathor», στο Isabelle Izquierdo / Hélène Le Meaux (επιμ.), *Seres Híbridos: Aproximación de motivos míticos mediterráneos*, Casa de Velázquez / Ministerio de educación, cultura y deporte, Μαδρίτη 2003, σ. 61–75.
- 13 Sabine Fourrier / Antoine Hermary, *Amathonte VI. Le sanctuaire d'Aphrodite des origines au début de l'époque impériale* (Études chypriotes, 17), École française d'Athènes, Αθήνα 2006.
- 14 Antoine Hermary / Martin Schmid, *Amathonte VII: le temple de l'Aphrodite Chypriote* (Études chypriotes, 21), École française d'Athènes, Αθήνα 2020.
- 15 Eleni Procopiou, «L'architecture chrétienne dans la région d'Amathonte à l'époque byzantine (Ive–XIIIe siècles). Recherches archéologiques 1991–2012», *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 43 (2013), σ. 253–274. Διαδικτυακή πρόσβαση: <https://doi.org/10.3406/cchyp.2013.1066>.
- 16 Aurélie Carbillet, *La figure bathorique à Chypre (Ile–Jer mill. av. J.–C.)* (Alter Orient und Altes Testament, 388), Ugarit–Verlag, Μίνστερ 2011.
- 17 Marie–Christine Hellmann / Antoine Hermary, «Inscriptions d'Amathonte, III», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 104 (1980), σ. 259–275. Διαδικτυακή πρόσβαση: <https://doi.org/10.3406/bch.1980.1967>. Antoine Hermary / Olivier Masson, «Inscriptions d'Amathonte, IV», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 106 (1982), σ. 235–244. Διαδικτυακή πρόσβαση: <https://doi.org/10.3406/bch.1982.1914>.
- 18 Jean–Paul Prête, «Topographie due [sic] centre monumental d'Amathonte à l'époque hellénistique», στο Pavlos Florentzos (επιμ.), *From Evagoras I to the Ptolemies. The Transition from the Classical to the Hellenistic Period in Cyprus*, Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου, Λευκωσία 2007, σ. 115–130.
- 19 Antoine Hermary, «Amathonte classique et hellénistique: la question du Bès colossal de l'agora», στο Pavlos Florentzos (επιμ.), *From Evagoras I to the Ptolemies. The Transition from the Classical to the Hellenistic Period in Cyprus*, Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου, Λευκωσία 2007, σ. 81–92. Isabelle Tassignon, *Le «Seigneur aux lions» d'Amathonte: étude d'iconographie et d'histoire des religions des statues trouvées sur l'agora* (Études chypriotes, 18), École française d'Athènes, Αθήνα 2013.
- 20 Pavlos Florentzos, «An unknown Graeco–Roman temple from the lower town of Amathous», *Cahiers du Centre d'Études Chypriotes* 37 (2007), σ. 299–306. Διαδικτυακή πρόσβαση: <https://doi.org/10.3406/cchyp.2007.1509>.
- 21 Ludovic Thély / Julien Adam / Camille Castres / Antoine Chabrol / François–Dominique Deltrenre / Antigone Marangou / Cécile Rocheron, «Les abords Sud-Ouest de

Ασημένιος σίκλος του Πύρρου με επιγραφή στη συλλαβική γραφή και στα ετεοκυριακά. Γύρω στο 385 π.Χ., Παρίσι, Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας, Τμήμα Νομισμάτων, Μεταλλίων και Αρχαιοτήτων, Μ 1836. Πηγή: gallica.bnf.fr.

fagora», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 139-140 (2016), σ. 980-1016. Διαδικτυακή πρόσβαση: <https://doi.org/10.4000/bch.488>.

- 22 Jean-Yves Empereur / Tony Koželj, *The Hellenistic Harbour of Amathus: Underwater Excavations, 1984-1986. Volume 1: Architecture and History* (Études chypriotes, 19), École française d'Athènes, Αθήνα 2018. Jean-Yves Empereur (επιμ.), *The Hellenistic Harbour of Amathus: Underwater Excavations, 1984-1986. Volume 2: Artefacts Found during Excavations* (Études chypriotes, 20), École française d'Athènes, Αθήνα 2018.
- 23 Pierre Aupert / Claire Balandier, «Amathonte après la fin du royaume: la ville sous les Antigonides et les premiers Lagides», στο Anna Cannavò / Ludovic Thély (επιμ.), *Les royaumes de Chypre à l'épreuve de l'histoire: transitions et ruptures de la fin de l'âge du Bronze au début de l'époque hellénistique* (Bulletin de Correspondance Hellénique. Supplément, 60), École française d'Athènes, Αθήνα 2018, σ. 251-265. Διαδικτυακή πρόσβαση: <https://doi.org/10.4000/books.efa.3066>.
- 24 Pierre Aupert, «Nouveaux documents sur le culte d'Aphrodite à Amathonte, I. Aphrodite, l'empereur Titus et le hiéron dans les stèles: un nouveau sanctuaire amathousien d'Aphrodite. Texte et illustration?», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 130 (2006), σ. 83-99. Διαδικτυακή πρόσβαση: <https://doi.org/10.3406/bch.2006.7409>. Antoine Hermary, «Nouveaux documents sur le culte d'Aphrodite à Amathonte, II. La tête en marbre: Aphrodite Kypria?», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 130 (2006), σ. 101-115. Διαδικτυακή πρόσβαση: <https://doi.org/10.3406/bch.2006.7410>. Pierre Aupert, «Hélios, Adonis et magie: les trésors d'une citerne d'Amathonte (Inscriptions d'Amathonte VIII)», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 132 (2008), σ. 347-387. Διαδικτυακή πρόσβαση: <https://doi.org/10.3406/bch.2008.7507>.
- 25 Anne Queyrel, *Amathonte IV: les figurines hellénistiques de terre cuite* (Études chypriotes, 10), De Boccard, Παρίσι 1988.
- 26 Pierre Aupert / Pierre Leriche, «Fortifications et histoire à Amathonte», *Revue des Études Anciennes* 96 (1994), σ. 337-348.
- 27 Ψευδο-Σκύλαξ, *Περίπλους* 103.
- 28 Claude Baurain, «Kinyras: la fin de l'Âge du Bronze à Chypre et la tradition antique», *Bulletin de Correspondance Hellénique* 104 (1980), σ. 277-308. Διαδικτυακή πρόσβαση: <https://doi.org/10.3406/bch.1980.1968>. John Curtis Franklin, *Kinyras: The Divine Lyre* (Hellenic Studies Series, 70), Center for Hellenic Studies, Ουάσινγκτον 2016. Διαδικτυακή πρόσβαση: http://nrs.harvard.edu/urn-3:hul.ebook:CHS_Franklinj.Kinyras.2016.
- 29 Philippa M. Steele, *A Linguistic History of Ancient Cyprus: The Non-Greek Languages and their Relations with Greek, c. 1600-300 BC*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2013.
- 30 Markus Egetmeyer, «The Recent Debate on Eteocypriote People and Language», *Pasiphae* 3 (2009), σ. 69-90.
- 31 Artemis Karnava, «The Syllabic Inscriptions of Amathonte: Past and Present», στο Anna Cannavò / Ludovic Thély (επιμ.), *Les royaumes de Chypre à l'épreuve de l'histoire: transitions et ruptures de la fin de l'âge du Bronze au début de l'époque hellénistique* (Bulletin de Correspondance Hellénique. Supplément, 60), École française d'Athènes, Αθήνα 2018, σ. 201-112. Διαδικτυακή πρόσβαση: <https://doi.org/10.4000/books.efa.3026>. Artemis Karnava / Massimo Perna (επιμ.), *Inscriptiones Cypri syllabicae, fasc. 1: Inscriptiones Amathontis, Curii, Marii* (Inscriptiones Graecae XV 1,1), De Gruyter, Βερολίνο 2020.
- 32 Evangéline Markou, «Quelques réflexions sur le monnayage d'Amathonte de l'époque classique», στο Anna Cannavò / Ludovic Thély (επιμ.), *Les royaumes de Chypre à l'épreuve de l'histoire: transitions et ruptures de la fin de l'âge du Bronze au début de l'époque hellénistique* (Bulletin de Correspondance Hellénique. Supplément, 60), École française d'Athènes, Αθήνα 2018, σ. 221-235. Διαδικτυακή πρόσβαση: <https://doi.org/10.4000/books.efa.3041>.
- 33 Artemis Karnava / Évangéline Markou, «Cypriot Kings and their Coins: New Epigraphic and Numismatic Evidence from Amathous and Marion», *Cabiers du Centre d'Études Chypriotes* 50 (2020), υπό έκδοση. Artemis Karnava / Massimo Perna (επιμ.), *Inscriptiones Cypri syllabicae, fasc. 1: Inscriptiones Amathontis, Curii, Marii* (Inscriptiones Graecae XV 1,1), De Gruyter, Βερολίνο 2020, η° 92.
- 34 Michael Given, «Inventing the Eteocypriots: Imperialist Archaeology and the Manipulation of Ethnic Identity», *Journal of Mediterranean Archaeology* 11 (1998), σ. 3-29. Διαδικτυακή πρόσβαση: <https://doi.org/10.1558/jmea.v11i1.3>. Βλ. τη λεπτομερή απάντηση του Thierry Petit, «Eteocypriot Myth and Amathousian Reality», *Journal of Mediterranean Archaeology* 12 (1999), σ. 108-120. Διαδικτυακή πρόσβαση: <https://doi.org/10.1558/jmea.v12i1.108>.
- 35 Αναφορά στη φράση με την οποία ξεκινάει η διάσημη σειρά κόμιξ *Αστερίξ* (1959): «Βρισκόμαστε στο 50 π.Χ. Όλη η Γαλατία βρίσκεται ταυτόχρονα υπό ρωμαϊκή κατοχή... Όλη! Όχι! Ένα χωριό ανυπότακτων Γαλατών αντιστέκεται ακόμη και θα αντιστέκεται για πάντα στους εισβολείς».